

УДК

СЕРГІЙ ЯЦЕНКО (М. ЖИТОМИР)

НАЗВИ ХМІЛЬНИХ НАПОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV XVII СТ.

На основі широкого фактичного матеріалу староукраїнських пам'яток проаналізовано деякі давні назви хмільних напоїв, розглянуто їх походження та семантику, в окремих випадках звернуто увагу на дериваційні особливості та фонетичні зміни, що відбулися в процесі мовного розвитку, зроблено узагальнення щодо важливості цих назв у відтворенні матеріальної культури українського народу.

Ключові слова : пиво, квас, мед, назва, термін, семантика.

Назви напоїв – майже зовсім не вивчена група номенів староукраїнської мови (в академічній «Історії української мови» їм присвячено десь пів друкованої сторінки, переважно за матеріалами XVIII ст.) [11]. За своїм характером пам'ятки української мови XIV–XVII століть не рясніють назвами напоїв, особливо хмільних, та все ж таки старовинні тексти містять загалом основну частину відповідних найменувань і дають змогу з'ясувати склад, формування та історію пономенів (гр. πομα «напій»).

Варто сказати, що, як і нині, в старожитності було багато нагод до вживання хмільних напоїв: різні свята, зокрема храмові, христини, весілля, дружні зустрічі, приймання гостей, бенкети тощо. У Речі Посполитій XVI–XVII століть, до складу якої входила більшість українських земель, різні гостини й пиятики були поширеним явищем у магнатському та шляхетському середовищі [38: 185-192]. Польські писемні джерела повніше, як українські, зафіксували номенклатуру хмільних напоїв, гатунки яких ставали дедалі різноманітнішими. Оскільки застілля в українських військових, шляхетських і магнатських колах мало чим відрізнялися від польських, гадаємо, що й у старій українській мові назв напоїв було не менше, ніж у польській, які в нашій студії беремо до уваги.

До давніх назв на позначення напою відноситься *пиво* < **pivo*, пов'язане з дієсловом **piti* «пити» [9 IV: 366]. Але варто відзначити, що це слово (*пиво*) в найдавніших слов'янських й українських писемних пам'ятках засвідчене також із первісною семантикою «пиття» (пор. сучасний український номен

питво): *кровь мо истинно есть пиво* [39: 35]; *съсудъ ть въ немъ же б таковоѣ пиво опровертихъ* [35: 114]. Поки назва набула значення хмільного напою, сема *пиво* виражалася у спільно слов'янській мові іншим словом *олъ*[40:404]. Як похідне від нього утворення в «Лексиконі славенороському» П. Беринди зафіксовано церковнослов'янську (дериват від *олъ*) назву – оловина: *напой вшелАкій кром вина, напитокъ, трунокъ, питье, напои з качменю, пиво* [14: 79]. Це слово зустрічається ще в давньоукраїнських пам'ятках: *медъ и оловину* (*KP 1284, 37 a.*) [26 IV: 516]. У подальшому назва *олъ* була забута в усіх слов'янських мовах, крім словенської, в якій функціонують лексеми *ol*, *vol* «пиво», *volar* «пивовар» (пор. в *лит. alus* «пиво»; *англ. ale* «пиво» та ін., які відносяться до спільного індоєвропейського кореня *ǵlu*-«гіркий») [37: 70]. В окремих говірках сучасної російської мови продовжує вживатися назва *оловина* з деякими семантичними змінами: *оловина* – «осадки і залишки пива, браги» [30 XXIII: 189], *аланя* «пиво» [30 I: 231] та *лавина* «хлібна гуща, яка заливається водою, для приготування квасу» [30 XVI: 220]. Мабуть, давнім значенням помонамена *пиво* (**řivo*) було «хмільний напій», про що свідчить наявність його в багатьох сучасних слов'янських мовах пор. *пол. piwo*, *чес. řivo* і т. ін.). Помонамен *пиво* на позначення хмільного напою східнослов'янські пам'ятки засвідчують з XIII ст [26: 390].. В українських пам'ятках XIV–XV і наступних століть лексема *пиво* – це назва хмільного напою: *пить могоричъ... пива за гривну* (1366 р.) [28 II: 145], *Просиль мя в домъ свой на пиво* (1565) [32 II: 106], *cernisia, пиво* (1642 р.) [24: 119].

У досліджених пам'ятках староукраїнської мови виявлено тільки одну сортову назву пива – пшеницкое: пива пшеницкого бочокъ пять (1597 *АрхЮЗР I / IV, 138*) [12]. Однак наступний контекст дає підставу припускати, що були й інші такі назви сортів пива, зокрема, житне, гречане, вівсяне, ячмінне, оскільки саме таке збіжжя використовували для приготування солоду: *готовое збожје розное жита, пшеницы, гречки, овса, ечьмени другие*

пожавши тоє все молотили, продавали пива варєчи, такжъже продавали вар по двадцати золотых польскихъ (Київ, 1643, ЛНБ 5, 114064, 131–131 зв.) [12]. Великим розмаїттям характеризуються старопольські назви пива за місцем виготовлення продукту, напр.: *piwo leszczyńskie, brzezińskie smolińskie, wadowickie, kowieckie, końskowolskie* тощо. Між іншим, польський і український письменник XVI ст. С. Кльонович хвалив пиво, яке виробляли галичани [38: 495]. Очевидно, аналогічні назви були поширені і в українському середовищі, однак у пам'ятках досліджуваного періоду ми знайшли тільки назву пиво кѣданское (1563, ТУ 103) [12] (від польського урбоніма *Gdansk*).

На якісні та смакові властивості пива вказують виявлені в досліджуваних джерелах прикметники при пономенах трояковыборное: *пиво трояковыборное варите* (1598, Виш., Кн., 86) та смачнїшее (1596, Виш., Кн, 86) [12]. Очевидно, колір напою, що сигналізував про його високу якість та добрий смак, передає назва чорное пиво, оскільки продукт готувався для продажу за кордоном: *отъ бочки пива чорьного, отъ бочки меду питого, хто бы его за границу везъ. Берестечко, 1556 РИБ XXX, 398* [12]. У досліджуваних пам'ятках зафіксовано назву праздничное пиво: *в тую субботу прошлую на свАтой недѣли по Велицѣдни мсца априлА второгонадцат днѣя люди мои симоновские, пивши пиво праздничное, ишли до домовъ своих* [16: 91]. Очевидно, лексема позначала напій, який готували за особливою технологією, тому він смаком і відрізнявся від повсякденного. Прикметник мартовоє вказував на час приготування пива [25: 466]. Між іншим, пиво вживали не тільки як хмільний напій, а й як компонент лікувального засобу: *с пивомъ пиш надщесрдце въс болАсти оуздоровлАет. (Б.м.н. XVI ст)* [12].

Основним продуктом для виготовлення *пива* було штучно пророщене хлібне зерно, якому в теплі й волозі давали прорости, а потім висушували. Позначалося воно успадкованою з давньоукраїнської мови лексемою праслов'янського походження *солодь* < **soldь*): *имали о(т) ихъ млинъ, на*

ка(ж)ды го(д), по дванадес(т) коло(д) соло(д) [28 II: 367 – 368].

У пам'ятках староукраїнської мови поряд із лексемою *пиво* фіксуються також похідні від неї назви, пов'язані з виробництвом та реалізацією позначуваного продукту. Місце продажу та розпиття пива позначається словом пивниця: *а по коморах, по пивницяхъ навіть з огнем шукали.* (Луцьк, 1649, Арх ЮЗР 3/IV, 309–310.) [12] Апелятив на позначення особи, що варила пиво, фіксується і як антропонім: у Демка Пивовара (*Жит.*, 1584, АЖМУ, 108) [12].

З давніх давен звичайним нехмільним напоєм був *квасъ* < **kvasъ* «квас» (корінь той самий, що й у кис-нути). Однак є припущення, що цей напій міг бути і хмільним, оскільки згадується поруч із медовим: [Володимир Святославович] *повель ... медъ в бчелка(х). а в други(х) квасъ возити* (ПВЛ, 126) [21: 37]. Якщо в наведеному контексті значення слова як хмільного напою не досить переконливе, то в пізніший період давньоукраїнської мови така семантика цього номена вже не викликає сумніву: *питиє же многоіє. медъ и кв(а)съ и вино* (Сб Тр XII-XIII, 4) [26 IV: 208].

Залежно від сировини для виготовлення продукту, номен *квас* мав означення: грушковий: *и въ квасе грушковомъ* (Луцьк, 1624, Арх ЮЗР 6/І, 450); хлбовий: хлбовый *квасъ* (бмн XVI – поч. XVII ст. Кн. О лат. 97 зв.) [11]. Як і в пам'ятках давньоукраїнської мови аналізоване слово знову ж таки часто зустрічається поряд із назвами хмільних напоїв: *бочокъ две исъ квасомъ, а третя пивная бочка у стижарни* (Володимир, 1590, Арх ЮЗР 6/І, 204) [12].

В українській та інших східнослов'янських мовах і їх говірках досліджуване слово широко відоме, але як назва нехмільного напою. Пор. *закарпатське квас* «кислуватий напій, приготовлений на воді з хліба з солодом, а також із ягід, фруктів», «мінеральна вода» [7: 11; 6: 166], поліське квас: 1) «росіл у квашених буряках»; «напій із води, настояний на житньому хлібі»; 2) «квашені буряки»; 3) «страва, приготована на квасі»; 4) «кисла

рідка їжа із капусти, буряків»; 5) «страва з квасу з покришеною в нього зеленою цибулею»; 6) «напій із березового соку»; 7) «квашений гриб» [2: 382]; 8) квас, кваси «напій з лісових груш і яблук» [18: 170]; пор. також *російське квас* «квас из печеного хлеба с солодом, квас медовый, клюковный, грушевый, яблонный» [4 II: 103]. У літературних українській та білоруській мовах позначає «кислуватий напій, приготований із житнього хліба або житнього борошна з солодом»; «напій із фруктів, ягід або меду»; «кислий настій із буряків, якого вживають до борщу» [29 IV: 131; 33 II: 676].

Праслов'янський номен **medь* є праіндоєвропейською спадщиною, при цьому привертає до себе увагу те, що праіндоєвропейське слово **medь*^[h] *и* – поряд із значенням «бджолиний мед» могло виражати сему «напій, приготований із меду», «варений мед», «солодкий п'янкий напій» [3: 603-605, 703], «хмільний мед» [37: 70].

Як можна міркувати на основі матеріалів із сучасних слов'янських мов, у праслов'янську добу номен **medь* мав два значення: 1) «відомий солодкий бджолиний продукт»; 2) «напій на основі цього продукту». Хмільний *мед* був типовим напоєм у давніх східних слов'ян, про що свідчить, зокрема, те, що переписувач або редактор старослов'янського тексту словом *мед* замінив потономен *вино* 16 разів [22: 19].

Відносно приготування хмільного меду відомо, що бджолиний продукт варили на воді, а потім протягом 14 діб розчин бродив. Після ферментування в нього сипали хміль, від чого напій набирав міцність і силу [10: 139]. Давньоукраїнські літописи часто згадують цей напій. Ще в 945 році Ольга звертається до древлян зі словами: «се ... *иду к вам, да пристройте меды многы у города, идеже убисте мужа моего, да поплачюся над гробом его и створю тризну мужю своему...*» [31: 112].

Не менш популярним хмільним напоєм залишається *мед* і в староукраїнський період. Лексема зберігає свої лексичні значення, успадковані з давньоукраїнської мови, активно виступаючи також і в

значенні «легкого хмільного напою»: *А питъ могоричь оу аньдрька оу дому лысого за дв гривн вснии меду за гривну а пива за гривну (Перемисьль, 1366 Р 12); а ещє єсми имъ дали волю што бы соб держати, оу сочав, один домъ, а оу том домоу корчмоу не держати, ни пива варити, ни мед (Сучава, 1434 Cost. II, 670) [28 I: 582].*

Напій із меду ще в праслов'янській мові мав назву *medovina* – дериват із суфіксом *-ina* від *medъ*, що мала лише одне значення – «напій із меду». Цей помономен засвідчили й давньоукраїнські пам'ятки: *Се же єсть приносити къ олтареву млеко і медъ і оловину іли медовину КР 1284, 37, а. [26 IV: 516].* Іменник *медовина* був добре відомий іншим слов'янським народам, зокрема словацька назва *medovina* позначає найдавніший медовий напій [19 I: 255]. В обстежених текстах ми її не виявили, але в староукраїнській мові вона, поза всяким сумнівом, існувала, адже в окремих архаїчних говорах (закарпатських) назва збереглася – *медовина* «медове вино» [36: 182].

Для розрізнення значень лексеми *мед* «солодкий продукт» і «хмільний напій» вживалися прикметники *питый*, *питный* (пор. сучасне *питний* «придатний для пиття» [29 VI: 370]: *Панъ Юре Макаровичъ ... заграбил... // питого меду бочокъ семь (Київ, 1639 ЛНБ, 11, 4060, 27зв., 28 зв.) [12]; ляное насня виражити, потомъ стерти и питнимъ медомъ розвести. Лч. 31 [32 II: 108].* Зафіксована також форма *пуйные* (тобто *пойные*, від *поити* «поїти»): *меды пуйные. Луцьк, 1597 Арх. ЮЗР 4 /XI 160. [12].* Хмільний напій міг позначатися і словосполученням *солодкий мед*, адже її зафіксовано в одному ряді з іншими лексемами з аналогічною семантикою: *горілочки-аквавіточки, солодкого меду, п'яного пивця* [34: 378]. Припускаємо, що словосполучення *медъ квасный: отphaотелі, квасный медъ* [23: 291] також могло позначати хмільний напій (квасный тут, мабуть, «кислий», пор. грецьке *ομφλξ* «нестиглий виноград» [5: 1176]. У російських пам'ятках XVI – XVII століть зафіксовані такі медові напої: *ставленые меды, медъ белый, красный,*

обарный, боярский [13: 90]. Напевне, і в українській мові цього часу кількість помонемів на позначення хмільного меду також була значною.

Водний розчин ще з праслов'янських часів мав найменування *сыта* < **syta*, корінь той же, що й у *сытыи* < **syťь(ьj)* «ситий» [21: 37-38], хоч єдиної думки про походження лексеми *сыта* немає. Ад'єктивованій дієприкметник *сыченый* і прикметник *сытый* також конкретизували значення слова *медь* – хмільний напій: *взял меду сыченого бочек десеть (ЖК, 1584)* [12]. Похідне від *сыта* дієслово *розсытити* засвідчує «Повість временних літ»: *и повел искати меду. Они же шедше взАша меду лукно. бо погребено в кнАжи медуши. И повел росытити велми. И вълати в кадъ в друзь колодАзи (Л. 44, Ип.48)* [17: 171]. Лексему на позначення дії на виготовлення напою з меду *сычивати* й іменник на позначення частини відповідного процесу *сыченье* зафіксували і староукраїнські пам'ятки: *Меды куповали и сычивали на врочистые свята. АЮЗР, I, 103 (1538); сыченье медовъ. АЮЗР, I, 104 (1538)* [32 II: 382]. Людину, що готувала хмільний мед, у давнину іменували *медосытца* «медовар»: *Медосытцы грошей десеть широкихъ. АЮЗР. I, 229 (1589)* [32 I: 425]. Для одержання хмільного напою розчин меду проварювали: *Владимеръ ... створи праздни(к) великъ. варА тї. Проваръ меду* [23: 125]. Дієслово *варити* позначало приготування не тільки медового, а й будь-якого хмільного напою: *а тым же подданымъ костелнымъ куповать, продавать, питя виелякого шинковать албо варить не боронили (Варшава, 1579 АрхЮЗР 6/I, 79)* [27 III: 179]. Кількість пива, або хмільного меду, звареного за один раз, позначалася віддієслівним іменником *варь*: *С коръчомъ идетъ на воеводѣ ... отъ варѣ кажьдого по грошѣ (1552 ОКЗ 39)* [27 III:184]. У сучасній українській літературній мові назва *сита* тлумачиться як «мед, розведений водою, або медовий відвар» і вважається архаїзмом [29 IX: 206]. У розмовній мові *сита* – «солодка вода, яку подають до куті» [15: 194]. Пор. білоруське *сыта* «страва із солодкої води та

покришеного у неї хліба» та «страва з тертої картоплі» [8: 225]; *російське сыта* «підсолоджена медом або цукром вода» [20: 321].

У другій половині XVII століття пиття меду, особливо у вищих суспільних колах, стало рідкісним. Як зазначає Ян Бистронь, «зникало воно разом із контушем і підголеною чуприною за стариною» [38: 126]. Але в народному середовищі мед як хмільний напій побутує досі, і назва *мед* має старовинне значення «легкий хмільний напій» (виготовлений із медової маси) [29 IV: 662]. Пор. ще: *мед-вино*, *мед-горілку пити* і т. ін. – «бенкетувати, гуляти, розпивати різні напої» (народно-поетичне) [28 IV: 662].

Отже, найдавніші праслов'янські назви хмільних напоїв пройшли тривалий шлях розвитку, зазнали різних семантичних змін і продовжують функціонувати в сучасній українській мові.

1. Боплан де Г. Л. Опис України. – К., 1990 (переклад із французького видання 1660 р.). – С. 112-113.
2. Вештарт Г. Ф. Названия пици в говорах Полесья // Лексика Полесья. – М. : Наука, 1968. – С. 366–444.
3. Гамкрелидзе В., Иванов Вяч. Вас. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультур. – Т. 2. – Тбилиси, 1984. – С. 603-605, 703.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1955. Т. I – IV.
5. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Т. 2. – М., 1958. – С. 1176.
6. Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області: в 2-х т. – Ужгород, 1958 (I том), 1960 (II том).
7. Дзензелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я / В кн.: Лексико-графічний бюлетень. – К., 1958. – Вип. IV.

8. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 290 с.
9. Етимологічний словник української мови: В 7 т. –К.: Наукова думка, 1982–2006. Т. 1–5.
10. Этерлей Е.Н., Кузнецова О.Д. Неизвестное в известном: Рассказы о словах. – Л.: Наука, 1979. – 143 с.
11. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983. – С. 386–387 с.
12. Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.
13. Костомаров Н.И. Очеркъ домашней жизни и нравовъ великорусскаго народа в XVI и XVII столтіяхъ. – СПб, 1860. – 215 с.
14. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.
15. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
16. Луцька книга 1561 року. – Аркуш 91, ф. 15, опис 1 справа 1.
17. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». – М.: Наука, 1975. – 367 с.
18. Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1991. – 117 с.
19. Народы зарубежной Европы / Под ред. А. С. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – М. : Наука, 1964. – Т. 1. – 999 с.; Т. 2. – 639 с.
20. Немченко В.Н. и др. Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. – Рига, 1963.
21. Німчук В.В. Давньоруська побутова лексика // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 30 – 40.
22. Німчук В.В. З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови // Мовознавство. – 1985. – № 3. – С. 17 – 25.
23. Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентиевская летопись. – Вып. 1.: Повесть временных летописей / Изд. 2-е. – Ленинград, 1926.
24. Славинецький Є. Лексіконъ латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та

- А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. –К.: Наукова думка, 1973. – С. 59 – 420.
25. Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинській // Там же. – С. 423 – 541.
26. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М.: Русский язык, 1988 – Т. 1 – 4.
27. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: В 12 т. – Львів, 1994 – 2005. – Т. 1 – 12.
28. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
29. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
30. Словарь русских народных говоров / Гл. Ред Ф.П. Филин. – Л.: Наука, вып. 1-20, 1965–1985.
31. Софонович Феодосий. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
32. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI – XVIII ст. У 2-х книгах / Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К. – Нью-Йорк, 2002.
33. Тлумачны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва АН БССР: Навука і тэхніка, 1977-1984. – Т. 1-5.
34. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядн., вст. ст. та прим. В. І. Клекотня, М. М. Сулими. – К.: Наукова думка, 1992. – 679 с.
35. Успенський сборник XII XIII вв. / Изд. Подгот. О. Я. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1971. Т. 6. – С. 114.
36. Чопей Л. Русько-мадярський словарь. – Будапешт, 1883. – С. 182.
37. Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии. (Древнерусский период). – Издательство Московского университета, 1956. – 243 с.
38. Bystron J.St. Dzieje owuczajów w dawnej Polsce: wiek XVI – XVIII. – Т. II. –

Wyd. 3-e. – Warszawa, 1976. – S. 185–192.

39. Slovník jazyka ztaroslověnskeho. – D. 3. – Praha, 1982. – S. 35.

40. Snoj M. Slovenski etimološki slovar. – Ljubljana, 1997. – S. 404-405.

Sergiy Yatsenko

Names of heady drinks in Ukrainian language in XIV–XVII centuries. On the base of wide, actual material of old ukrainian sources were analyzed names of heady drinks, observed their origin and semantics, in some cases attention was payed to their derivational and phonetical changes, that occurred during the process of their development.

Key words: beer, kvass, honey, name, term, semantics.